

1 Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

- Domein A Vaardigheden en werkwijzen;
- Domein B Arbeidsmarkt;
- Domein C Internationale arbeidsverdeling;
- Domein D Nederlandse betalingsbalans;
- Domein E Wisselkoersen;
- Domein F Bankwezen;
- Domein G Geldwezen;
- Domein H Consumenten en welvaart;
- Domein I Produceren en welvaart;
- Domein J Goederenmarkt;
- Domein K Inkomensvorming;
- Domein L Inkomensverdeling;
- Domein M Economische kringloop;
- Domein N Markt, overheid en economische orde;
- *Domein O Onderontwikkeling*
- *Domein P Sociale zekerheid*
- Domein Q Europese integratie.

Cursief: niet in het CSE

1.1 Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de eindtermen van de domeinen B tot en met Q in combinatie met de vaardigheden uit domein A met uitzondering van die onderdelen die zich naar hun aard niet lenen voor centrale examinering, waaronder vaardigheden die uitdrukkelijk een computer als werkstation vereisen.

Het centraal examen wordt afgenomen in een zitting van 3 uur.

1.2 Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op de domeinen B tot en met Q in combinatie met vaardigheden uit domein A.

Het schoolexamen bestaat uit een examendossier met de volgende onderdelen:

a toetsen met gesloten en/of open vragen

Het beantwoorden van vragen en oplossen van probleemstellingen die gerelateerd zijn aan concrete maatschappelijke vraagstukken.

Het werk wordt beoordeeld aan de hand van een correctievoorschrift waarin mogelijke antwoorden en een puntenverdeling opgenomen zijn.

b praktische opdrachten

Het uitvoeren van (onderzoeks)opdrachten die gerelateerd zijn aan concrete maatschappelijke vraagstukken.

De kandidaat voert een aantal van de volgende typen opdrachten uit:

- het verkennen, aanpakken en oplossen van een probleemsituatie uit de praktijk van een beroep of van het dagelijks leven;
- het verrichten van een literatuurstudie;
- het uitvoeren van een opdracht waarbij informatie- en communicatietechnologie (ICT) functioneel moet worden gebruikt;
- een andersoortige opdracht.

- De presentatie van het verrichte werk vindt op één van de volgende wijzen plaats:
 - een geschreven verslag (onderzoeksverslag, verhalend verslag, recensie, verslag van een enquête of weergave van een interview);
 - een essay of artikel (uiteenzetting, beschouwing of betoog);
 - een mondelinge voordracht (uiteenzetting, beschouwing of betoog, forumdiscussie);
 - een reeks stellingen met onderbouwing;
 - een posterpresentatie met toelichting;
 - een presentatie met gebruik van media (audio, video, ICT).

De kandidaat dient in overleg met de examinerator ervoor zorg te dragen dat het totale pakket van praktische opdrachten voor de profielvakken tezamen gevarieerd samengesteld is, zowel wat het type opdrachten betreft als wat de presentatievormen betreft.

De examinering van algemene vaardigheden wordt over de verschillende vakken gespreid.

Tenminste een van de praktische opdrachten binnen het profiel dient te worden uitgevoerd als groepsopdracht in een groep van minimaal 3 deelnemers.

Voor de beoordeling van de praktische opdrachten wordt gebruik gemaakt van beoordelingscriteria die vooraf aan de kandidaat bekend gemaakt zijn.

Bij praktische opdrachten wordt, voor zover relevant, het doorlopen proces door de kandidaat gedocumenteerd (onderwerpskeuze, vraagstelling, verrichte werkzaamheden, geraadpleegde hulpbronnen en dergelijke). Dit wordt in de beoordeling betrokken.

d handelingsdeel

Het uitvoeren van opdrachten waarbij oriëntatie op vervolgopleidingen en beroepsperspectieven centraal staan:

- het deelnemen aan excursies waaraan economische aspecten zijn verbonden;
- het informeren naar toekomstperspectieven bij vervolgopleidingen en beroepen waar economie een rol speelt.

De uitvoering van het handelingsdeel blijkt uit een notitie van de kandidaat waarin aandacht besteed is aan de voorbereiding op en de ervaring met de opdracht en waarin op de uitvoering van de opdracht gereflecteerd wordt.

Voor de activiteiten in dit onderdeel worden geen cijfers toegekend. De examinerator stelt aan de hand van de notitie vast of een activiteit naar behoren uitgevoerd is. De notitie maakt deel uit van het examendossier.

informatie- en communicatietechnologie (ICT)

De kandidaat kan bij de examinering gebruik maken van de volgende toepassingen van ICT:

- raadplegen van (hyper)teksten, gegevens, beeld en geluid in (multimediale) bestanden, gegevensbanken en informatiesystemen met behulp van een computer(netwerk);
- geautomatiseerde zoeksystemen in bibliotheek en mediatheek;
- telecommunicatie, zoals e-mail, discussie- en nieuwsgroepen;
- tekstverwerking;
- rekenmachine of grafische rekenmachine;
- wiskundige bewerkingen;
- spreadsheets, modellen en simulaties;
- verwerking en beheer van gegevens in gegevensbanken en informatiesystemen;
- maken van (multimediale) presentaties.

Het gebruik van ICT-toepassingen bij de toetsing is optioneel op die onderdelen waar de school (nog) niet beschikt over voldoende en adequate apparatuur en programmatuur.

weging

Onderdeel a bepaalt voor ten minste 20% en ten hoogste 40% het cijfer van het schoolexamen. De waardering voor onderdeel c wordt afzonderlijk op de cijferlijst vermeld. Onderdeel d draagt niet bij aan het cijfer.

2 Examenstof

2.1 Eindtermen: vaardigheden

De volgende vaardigheden worden getoetst in relatie met de eindtermen van de domeinen B tot en met Q.

Domein A: Vaardigheden en werkwijzen

Subdomein: Economische aspecten van concrete maatschappelijke vraagstukken

De kandidaat kan

1 bij concrete maatschappelijke vraagstukken op het gebied van:

- inkomen en welvaart;
- groei en stagnatie;
- internationale integratie;
- ordening en sturing;

de economische aspecten:

- productie;
- verdeling;
- besteding;
- financiering;

onderscheiden van geografische, historische en sociale aspecten.

Subdomein: Economische instrumenten

De kandidaat kan

- 2
- economische werkwijzen toepassen;
 - economische begrippen hanteren;
 - economische grootheden hanteren;
 - economische relaties analyseren.

Subdomein: Economische perspectieven en belangen

De kandidaat kan

- 3 economische perspectieven onderkennen die werknemers, werkgevers, consumenten, burgers, overheid, bankwezen en belangenverenigingen kunnen hebben.
- 4 economische belangen onderkennen die uit de verschillende perspectieven kunnen voortvloeien.

Subdomein: Oriëntatie op studie en beroep

De kandidaat kan

- 5 informatie inwinnen over vervolgoopleidingen waarin economie een rol speelt en nagaan in hoeverre hij capaciteiten en interesses op het gebied van studiehouding en vaardigheden bezit die wenselijk dan wel noodzakelijk worden geacht voor vervolgoopleidingen op economisch gebied.

Subdomein: Informatievaardigheden

De kandidaat kan

- 6 verschillende typen (onderzoeks)vragen herkennen en zelfstandig (onderzoeks)vragen formuleren en daarbij onderscheid maken tussen:
- beschrijvende/beeldvormende (onderzoeks)vragen;
 - analytische/verklarende (onderzoeks)vragen;
 - (onderzoeks)vragen met het oog op waardering/standpuntbepaling.

- 7 in relatie tot een gegeven of zelf geformuleerde (onderzoeks)vraag informatie verwerven en daarbij:
- de informatiebehoefte vaststellen;
 - beschikbare informatiebronnen inventariseren;
 - relevante informatiebronnen selecteren;
 - zelf informatie verzamelen, mede met behulp van ICT;
 - beoordelen of voldoende informatie verzameld is.
- 8 verworven en/of gegeven informatie vanuit een gegeven of zelf geformuleerde (onderzoeks)vraag ordenen en daarbij:
- informatie beoordelen op bruikbaarheid, betrouwbaarheid en representativiteit;
 - informatie (her)ordenen en bewerken (eventueel rekenkundig), mede met behulp van ICT;
 - conclusies formuleren ten aanzien van een (onderzoeks)vraag en deze onderbouwen;
 - een standpunt bepalen en dit onderbouwen en daarbij:
 - feiten van meningen onderscheiden;
 - in het geding zijnde waarden herkennen;
 - eigen waarden en opvattingen confronteren met die van anderen;
 - mogelijke consequenties van een standpunt aangeven;
 - een beargumenteerd standpunt formuleren;
 - luisteren naar de standpunten van anderen.
- 9 gegevens vertalen, mede met gebruikmaking van ICT:
- van verbaal naar grafisch en vice versa;
 - van verbaal naar tabellarisch en vice versa;
 - van tabellarisch naar grafisch en vice versa;
 - van verbaal naar wiskundig/rekenkundig en vice versa;
 - van tabellarisch naar wiskundig/rekenkundig en vice versa;
 - van grafisch naar wiskundig/rekenkundig en vice versa.
- 10 de resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen en daarbij:
- een geëigend medium kiezen (bijv. mondeling, schriftelijk, (audio)visueel), mede met behulp van ICT;
 - rekening houden met doel, doelgroep en randvoorwaarden.

Subdomein: Rekenvaardigheden

De kandidaat kan, mede met gebruikmaking van ICT,

- 11 • basisrekenvaardigheden toepassen:
- rekenregels van optellen, aftrekken, vermenigvuldigen, delen;
 - machtsverheffen, worteltrekken;
 - positieve en negatieve getallen;
 - breuken;
 - decimalen;
 - percentages, perunages, promillages;
 - verhoudingen;
 - rekenen met grote/kleine getallen;
 - schatten, benaderen.
- werken met vergelijkingen:
- oplossen van een onbekende;
 - oplossen van een stelsel van vergelijkingen via substitutie;
 - hanteren van assenstelsels en kwadranten;
 - toepassen van eerste-, tweede- en derdegraads vergelijkingen
- (bepalen van waarden, tekenen van de grafiek, bepalen van snijpunten, hellingshoek, richtingscoëfficiënt, tangens, tekenonderzoek (onderzoek minima en maxima), differentiëren (uitsluitend eerste afgeleide bij veeltermfuncties met één variabele).
- werken met statistiek:
- indexcijfers
(partieel, samengesteld (gewogen, ongewogen), verleggen van de basis)
 - diagrammen
(lijndiagram (enkelvoudig, samengesteld), staafdiagram (enkelvoudig, samengesteld), cirkeldiagram);

- tabellen
(rijen en kolommen, indelingen in klassen (percentielen, decielen e.d.), cumuleren);
- gemiddelden
(ongewogen, gewogen).

Subdomein: Strategische vaardigheden

De kandidaat kan in relatief eenvoudige gevallen

- 12 redeneren binnen vooronderstellingen en daarbij:
 - gebruik maken van expliciete vooronderstellingen;
 - gebruik maken van een kosten-baten-analyse.
- 13 oorzaken en gevolgen aangeven en daarbij:
 - het complexe karakter onderkennen van maatschappelijke vraagstukken;
 - de relatie tussen oorzaken en gevolgen analyseren;
 - onderscheid maken tussen het gewicht van verschillende oorzaken;
 - gewenste en ongewenste gevolgen van elkaar onderscheiden;
 - gevolgen op korte termijn onderscheiden van gevolgen op lange(re) termijn.
- 14 problemen en oplossingen aangeven en daarbij:
 - aangeven dat voor complexe maatschappelijke vraagstukken vaak meerdere oplossingen mogelijk zijn;
 - effecten van verschillende oplossingen aangeven;
 - aangeven dat oplossingen tot nieuwe problemen kunnen leiden.
- 15 onderscheid maken in evenwicht en dynamiek en daarbij:
 - evenwichtige situaties onderscheiden van onevenwichtige situaties;
 - aangeven dat evenwichtssituaties het gevolg kunnen zijn van gemaakte keuzen;
 - aangeven dat door wijzigende omstandigheden een verstoring van een evenwicht kan ontstaan;
 - aangeven dat verstoring van een evenwicht kan leiden tot het maken van nieuwe keuzen.

2.2 Eindtermen: vakinhoud

De eindtermen uit de verschillende domeinen kunnen met elkaar in verband worden gebracht. Waar relevant worden de domeinen en subdomeinen mede in relatie met de Europese Unie geëxamineerd.

De eindtermen zijn in het aanhangsel bij dit examenprogramma nader uitgewerkt.

Domein B: Arbeidsmarkt

De kandidaat kan

- 1 de omvang en de samenstelling van de beroepsbevolking (het aanbod van arbeid op de arbeidsmarkt) analyseren.
- 2 de omvang en de samenstelling van de werkgelegenheid (conjuncturele en structurele ontwikkeling van de vraag naar arbeid op de arbeidsmarkt) analyseren.
- 3 de ontwikkeling van de arbeidsmobiliteit analyseren.
- 4 beschrijven hoe de omvang van de werkgelegenheid en de werkloosheid wordt gemeten.
- 5 het ontstaan van werkloosheid en de gevolgen ervan analyseren.
- 6 de verschijnselen verborgen werkloosheid en verborgen werkgelegenheid analyseren.
- 7 verklaren waarom bij de bestrijding van werkloosheid elke vorm van werkloosheid vraagt om een eigen benadering.
- 8 analyseren hoe een tekort aan arbeidskrachten kan worden bestreden.

Domein C: Internationale arbeidsverdeling

De kandidaat kan

- 9 het proces van internationale arbeidsverdeling analyseren.
- 10 motieven, manieren en gevolgen van vrijhandel en protectie analyseren.
- 11 motieven voor integratie en internationale samenwerking verklaren.
- 12 ideaal-typen van internationale economische integratie verklaren.
- 13 mondiale organen met betrekking tot de internationale handel en (ontwikkelings)samenwerking beschrijven.

Domein D: Nederlandse betalingsbalans

De kandidaat kan

- 14 karakteristieken van de (Nederlandse) internationale handel verklaren.
- 15 de samenstelling van de Nederlandse betalingsbalans (de deelrekeningen) beschrijven.
- 16 het indicatieve karakter van de betalingsbalans voor de economische kracht/zwakte van een land analyseren.
- 17 achtergronden van betalingsbalansonevenwichtigheden analyseren.
- 18 analyseren op welke manieren wordt getracht betalingsbalansevenwicht te realiseren.

Domein E: Wisselkoersen

De kandidaat kan

- 19 de samenhang tussen de situatie op de betalingsbalans en de wisselkoers analyseren.
- 20 de scharnierfunctie van de wisselkoers tussen de binnenlandse en de buitenlandse economie analyseren.
- 21 voor- en nadelen van het systeem van zwevende wisselkoersen analyseren.
- 22 de werking en de voor- en nadelen van het systeem van vaste wisselkoersen analyseren.
- 23 de werking en de voor- en nadelen van het systeem van stabiele wisselkoersen analyseren.
- 24 het wisselkoersbeleid analyseren.

Domein F: Bankwezen

De kandidaat kan

- 25 de indeling van de financiële instellingen in Nederland en daarbinnen de plaats van De Nederlandsche Bank (DNB) beschrijven.
- 26 karakteristieken van een particuliere geldscheppende bank verklaren.
- 27 taken van DNB beschrijven alsmede de middelen die voor de uitoefening van die taken beschikbaar zijn.

Domein G: Geldwezen

De kandidaat kan

- 28 eigenschappen, functies en verschijningsvormen van geld verklaren.
- 29 de omvang en samenstelling van de liquiditeitenmassa beschrijven en de manieren analyseren waarop deze kan veranderen.
- 30 de werking van de vermogensmarkt beschrijven en de invloed van de geldhoeveelheid en de rentestand op de economie analyseren.
- 31 oorzaken en gevolgen van prijsstijgingen en prijsdalingen analyseren.
- 32 het geldhoeveelheidsbeleid analyseren.

Domein H: Consumenten en welvaart

De kandidaat kan

- 33 karakteristieken van de (prijs)vraagfunctie en de (prijs)vraaglijn verklaren en de omvang van de vraag naar goederen analyseren.
- 34 karakteristieken van de inkomensvraagfunctie en de inkomensvraaglijn verklaren en de omvang van de vraag naar goederen analyseren.

Domein I: Producteren en welvaart

De kandidaat kan

- 35 algemene kenmerken van de productiefunctie verklaren.
- 36 ondernemingsvormen, (kosten)structuur en doelstellingen van ondernemingen analyseren.
- 37 de structuur van de Nederlandse economie beschrijven.
- 38 achtergronden en ontwikkeling van de structuur van het bedrijfsleven beschrijven.
- 39 het begrip toegevoegde waarde en de centrale betekenis van dit begrip bij de inkomensvorming analyseren.

Domein J: Goederenmarkten

De kandidaat kan

- 40 de marktprijs beschrijven als informatiedrager en de werking van het perfect werkend marktmechanisme analyseren.
- 41 analyseren hoe in de praktijk het functioneren van markten afwijkt van het perfect werkend marktmechanisme.
- 42 motieven voor overheidsingrijpen in het marktproces analyseren.
- 43 analyseren hoe de overheid in het marktproces ingrijpt.

Domein K: Inkomensvorming

De kandidaat kan

- 44 karakteristieken van de productiefactoren natuur, arbeid, kapitaal en ondernemersactiviteit beschrijven.
- 45 de beloningen van de productiefactoren beschrijven.
- 46 het verband tussen inkomen, prijzen en koopkracht analyseren.
- 47 op hoofdlijnen de inhoud van de collectieve en de individuele arbeidsovereenkomst beschrijven.
- 48 op hoofdlijnen de jaarlijkse cyclus van het sociaal-economisch overleg beschrijven.
- 49 de rol van de overheid in de loonvorming analyseren.

Domein L: Inkomensverdeling

De kandidaat kan

- 50 de personele inkomensverdeling beschrijven en de oorzaken van inkomensverschillen verklaren.
- 51 de ontwikkeling van de personele inkomensverdeling en de gevolgen daarvan voor de nationale economie analyseren.
- 52 de ontwikkeling van de categoriale inkomensverdeling en de gevolgen daarvan voor de nationale economie analyseren.

Domein M: Economische kringloop

De kandidaat kan

- 53 de samenhang tussen macro-economische grootheden analyseren door middel van de kringloop, de balansvergelijking en de confrontatie van middelen en bestedingen.
- 54 de omvang en ontwikkeling van de effectieve vraag analyseren.
- 55 de omvang en de ontwikkeling van de productiecapaciteit analyseren.
- 56 gevolgen van het niet op elkaar aansluiten van de effectieve vraag en de productiecapaciteit analyseren.
- 57 analyseren waarom voortdurende groei van de productie tot problemen aanleiding kan geven.
- 58 structurele en conjuncturele aspecten van de economische ontwikkeling analyseren met behulp van een korte termijn model met een vraagblok en een aanbodblok.

Domein N: Markt, overheid en economische orde

De kandidaat kan

- 59 het verband analyseren tussen de wijze waarop de productiefactoren worden aangewend en de wijze waarop de economische orde functioneert.
- 60 analyseren op welke wijze via het marktmechanisme en via het budgetmechanisme de allocatie wordt gestuurd.
- 61 beschrijven hoe in de gemengde economische orde van Nederland het marktmechanisme en het budgetmechanisme een rol spelen.
- 62 op hoofdlijnen de organisatie en werkwijze van de rijksoverheid in Nederland beschrijven.
- 63 inkomsten en uitgaven van de rijksoverheid beschrijven en de ontwikkeling daarvan analyseren.
- 64 het tekort/overschot op de rijksoverheid alsmede het ontstaan, de functie, omvang en gevolgen van de staatsschuld analyseren.
- 65 doelstellingen van de economische politiek met betrekking tot de allocatie-, stabilisatie- en (her)verdelingsfunctie van de overheid beschrijven.
- 66 de werking van instrumenten van de economische politiek analyseren.

Domein O: Onderontwikkeling

De kandidaat kan

- 67 de internationale inkomensverdeling (de mondiale verdeling van welvaart) analyseren.
- 68 criteria voor economische ontwikkeling beschrijven.
- 69 het stagneren van de economische ontwikkeling analyseren vanuit interne economische oorzaken.
- 70 het stagneren van de economische ontwikkeling analyseren vanuit externe economische oorzaken.
- 71 de relatie tussen de situatie op de lopende rekening van de betalingsbalans en de schuldpositie van een (ontwikkelings)land analyseren.
- 72 de betekenis van de kapitaalrekening van de betalingsbalans voor een (ontwikkelings)land analyseren.
- 73 verklaren hoe via overeenkomsten tussen groepen van landen een verbetering van de positie van de ontwikkelingslanden mogelijk is.
- 74 de hoofdlijnen van het ontwikkelingsbeleid van de Nederlandse overheid beschrijven.
- 75 de centrale invalshoeken van ontwikkelingsmodellen verklaren.
- 76 verschuivende accenten in het gevoerde ontwikkelingsbeleid verklaren.

Domein P: Sociale zekerheid

De kandidaat kan

- 77 achtergronden van het stelsel van sociale zekerheid in Nederland verklaren.
- 78 het stelsel van de sociale zekerheid in Nederland (de sociale zekerheidswetten) beschrijven.
- 79 verklaren waarom een deel van de sociale zekerheid via de particuliere markt georganiseerd is.
- 80 verklaren op welke manieren de kosten van de sociale zekerheid kunnen worden afgewenteld, ontweken en ontdoken en hoe uitkeringen (ten onrechte) kunnen worden ontvangen.
- 81 verklaren hoe wordt getracht het oneigenlijk gebruik van de sociale zekerheid te bestrijden.
- 82 analyseren op welke wijze de sociale zekerheid vraag en aanbod op de arbeidsmarkt kan beïnvloeden.
- 83 analyseren hoe wordt getracht de arbeidsparticipatie te vergroten en het beroep op de sociale zekerheid te verkleinen.

Domein Q: Europese integratie

De kandidaat kan

- 84 de Europese (monetaire) samenwerking op hoofdlijnen verklaren.
- 85 de besluitvorming binnen de Europese Unie op hoofdlijnen beschrijven.
- 86 de financiering van de Europese Unie op hoofdlijnen beschrijven.
- 87 op hoofdlijnen het sociaal-economisch beleid (gemeenschappelijk landbouwbeleid), het monetaire beleid, het mededingingsbeleid en het ontwikkelingsbeleid van de Europese Unie analyseren.
- 88 analyseren welke gevolgen het Europese integratiebeleid heeft voor de nationale economie en het nationale economische beleid.

Aanhangsel bij het examenprogramma economie 1,2 v.w.o.

Domein B: Arbeidsmarkt

eindterm 1

- De omvang en de samenstelling van de bevolking: geboorte-overschot/-tekort, vergrijzing, migratie.
- De wetgeving: leerplicht, pensioenplicht, regelingen voor tijdelijk of vervroegd uitreden, hoogte van het (minimum)loon, belastingtarieven.
- De maatschappelijke opvattingen: verdeling betaald/onbetaald werk, werken/leren.
- De organisatie van het arbeidsproces: kinderopvang, deeltijdbanen, flexibele werktijden, aanpassing van de werkplek aan de mogelijkheden van de werknemer.
- Het onderscheid tussen werkzame beroepsbevolking (ook aangeduid met arbeidsvolume, werkgelegenheid) en werkloze beroepsbevolking (ook aangeduid met geregistreerde werkloosheid, werkzoekenden zonder baan) in arbeidsjaren en personen.

eindterm 2

- De effectieve vraag: veranderingen in de bestedingen.
- De arbeidskosten: de toename van de vraag naar arbeid door lagere arbeidskosten; de afname van de vraag naar arbeid als lagere arbeidskosten gepaard gaan met aantasting van de koopkracht.
- De arbeidstijd: mate van herbezetting bij arbeidstijdverkorting, ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit; voorbeelden van arbeidstijdverkorting.
- De bedrijfstijd: het verband tussen bedrijfstijdverlenging en de kostprijs van de producten; voorbeelden van bedrijfstijdverlenging.
- Het investeringsklimaat.
- De relatie tussen arbeidstijd, bedrijfstijd en flexibilisering van de arbeidscontracten.
- De relatie tussen loon, arbeidsproductiviteit, arbeidskosten, inflatie, concurrentiepositie, rendement, werkgelegenheid en werkloosheid.

eindterm 3

- De ontwikkeling van de arbeidsverdeling: intern (binnen huishoudingen), extern (tussen huishoudingen) en geografisch (tussen regio's/landen).
- De geografische mobiliteit: regionale verschillen in werkgelegenheid en werkloosheid.
- De mogelijkheden om de geografische mobiliteit te beïnvloeden: verhuiskostenregelingen, prijsbeleid (kosten van vervoer), bereikbaarheid (afstand tussen wonen en werken).
- De mobiliteit tussen beroepsgroepen: verschillende kansen op werkloosheid bij diverse beroepsgroepen (om- her- en bijscholing, beloningsverschillen).
- De mobiliteit tussen werken en niet-werken: de kwetsbare positie van allochtonen, langdurig werklozen, schoolverlaters, herintreders.
- Financiële prikkels om te gaan werken/mensen aan te nemen: grotere verschillen tussen uitkering en lonen, fiscale voordelen (zoals reis- en beroepskosten), verlaging minimumloon, arbeidskostensubsidies.

eindterm 4

- Het onderscheid tussen meten in arbeidsjaren en in personen.
- De verschillende manieren waarop werkloosheid en werkgelegenheid worden gedefinieerd.
- Het onderscheid tussen werken in loondienst en als zelfstandige; het onderscheid tussen voltijd, deeltijd en flexibel werken.

eindterm 5

- De conjunctuurwerkloosheid als gevolg van de ontwikkeling van de bestedingen.
- De structuurwerkloosheid in kwantitatieve zin als gevolg van de ontwikkeling van de internationale concurrentiepositie, de rendementspositie van het bedrijfsleven en overheidsbeleid.
- De structuurwerkloosheid in kwalitatieve zin als gevolg van de ontwikkeling van de scholingsgraad, de arbeids(on)geschiktheid, de mobiliteit en de arbeidsbemiddeling; vacatures naast werkloosheid.
- De frictiewerkloosheid als gevolg van het feit dat het vinden van een baan/werknemer enige tijd kost.
- De seizoenwerkloosheid als gevolg van een niet regelmatige vraag/productie (klimaat, aard van het product/voorziening); voor het seizoen gecorrigeerde werkloosheidscijfers.
- Individuele en maatschappelijke gevolgen van werkloosheid: verlies koopkracht, sociale isolatie, sociale spanningen.

eindterm 6

- De verborgen werkloosheid: de relatie tussen de vraag naar arbeid en de omvang van het arbeidsaanbod; het aanzuig- en ontmoedigingseffect.
- De verborgen werkgelegenheid: zwart betaalde banen, informele banen.

eindterm 7

- De conjunctuurwerkloosheid: vergroten effectieve vraag door belasting- en premieverlaging, vergroten geldhoeveelheid en/of vergroten overheidsbestedingen.
- De kwantitatieve structuurwerkloosheid: stimuleren innovatie, arbeidstijdverkorting, bedrijfstijdaanpassing, vervroegd uittreden, beheersing/verlagen (arbeids)kosten.
- De kwalitatieve structuurwerkloosheid: scholing, quoterings, loonsubsidies, verhuis- en reiskostenvergoeding.
- De frictiewerkloosheid: voorlichting, individuele bemiddeling.
- De seizoenwerkloosheid: diversificatie, klimaatinvesteringen (seizoensverlenging).
- Het onderscheid tussen werkloosheid op onderdelen van de arbeidsmarkt en algemene werkloosheid (op de gehele arbeidsmarkt).

eindterm 8

- Gevolgen van een overspannen arbeidsmarkt: loon-prijsspiraal, verloren gaan van afzetmarkten.
- Een tijdelijk tekort: buitenlandse werknemers aantrekken, belastingverhoging en/of verlaging overheidsbestedingen, overwerken.
- Een langdurig tekort: arbeidsbesparende innovatie, flexibele pensionering, kinderopvang, deeltijdwerk, immigratie.
- Het onderscheid tussen tekorten op onderdelen van de arbeidsmarkt en algemene tekorten (op de gehele arbeidsmarkt).

Domein C: Internationale arbeidsverdeling

eindterm 9

- Het ontstaan van internationale handel door specialisatie in de productie van bepaalde goederen en diensten.
- De invloed van internationale handel op de allocatie van de productiefactoren en de omvang van de productie.
- Oorzaken van een sterke/zwakke internationale concurrentiepositie: absolute en relatieve kostenverschillen op grond van klimaat, geografische ligging, bodemgesteldheid, schaalvoordelen, scholingsgraad van de beroepsbevolking, sociale rust, infrastructuur.
- De invloed van binnenlandse en buitenlandse ontwikkelingen op de internationale concurrentiepositie: (arbeids)kostenniveau, wisselkoers, ruilvoet, know how, productiestructuur.

eindterm 10

- Motieven voor vrijhandel: er wordt gestreefd naar een zo efficiënt mogelijke productie in het kader van het bevorderen van de welvaart.

- Gevolgen van (toenemende) vrijhandel: er kan sprake zijn van een verplaatsing van productie en werkgelegenheid.
- Motieven voor protectie: beschermen van binnenlandse werkgelegenheid, het op gang helpen van nieuwe industrieën, onafhankelijkheid bewaren bij productie van strategische goederen en diensten, vergelding voor protectie door andere landen.
- (Non-)tarifaire protectiemaatregelen: invoertarieven heffen, vaststellen van importquota/contingenten, strenge kwaliteitseisen stellen, aankoop van vreemde valuta's beperken, subsidiëren van binnenlandse productie en export.
- Gevolgen van protectie: protectie lokt protectie uit (handelsonoorlog), binnenlandse prijsstijgingen, beperking van de keuze van goederen en diensten.
- Het onderscheid tussen de doorwerking van protectie op bedrijven die produceren voor de binnenlandse markt en bedrijven die gericht zijn op export en import.

eindterm 11

- De samenhang tussen integratie en de vergroting van markten: wegvallen van grensbelemmeringen, mobiliteit van productiefactoren.
- De samenhang tussen integratie en schaalvoordelen bij de productie: kosten spur- en ontwikkelwerk, uniforme normen en standaarden.

eindterm 12

- De vrijhandelszone: het ontbreken van onderlinge handelsbelemmeringen.
- De douane-unie: als vrijhandelszone maar met een gemeenschappelijk buitentarief.
- De gemeenschappelijke markt: als douane-unie maar uitgebreid met een vrij verkeer van productiefactoren.
- De economische unie: als de gemeenschappelijke markt maar uitgebreid met een gecoördineerde economische politiek, gemeenschappelijke instellingen en supra-nationale besluitvorming.
- De economische en monetaire unie: als de economische unie en verder nog een gemeenschappelijke munt en een supra-nationale centrale bank en centraal (gecoördineerd) monetair beleid.

eindterm 13

- De WTO (Wereld-handelsorganisatie): bevorderen van de internationale vrijhandel door het afschaffen van non-tarifaire handelsbelemmeringen, het verminderen van tarifaire handelsbelemmeringen, de anti-dumpingheffing en de 'meest begunstigde'-clausule.
- De OESO (Organisatie voor economische samenwerking en ontwikkeling): vergelijkende studies en adviezen met betrekking tot het gevoerde en te voeren economisch beleid in de aangesloten landen.
- Het IMF (Internationaal Monetair Fonds): financiële steunverlening aan landen met betalingsbalansproblemen gekoppeld aan aanpassingsprogramma's, bevorderen internationaal overleg.
- De Wereldbank: bevorderen economische groei in ontwikkelingslanden door het verstrekken van (zachte) leningen op basis van aanpassingsprogramma's en specifieke projecten.
- De UNCTAD: versterken internationale handelspositie van ontwikkelingslanden door een stelsel van algemene preferenties, quota en grondstofovereenkomsten (buffervoorraden).

Domein D: Nederlandse betalingsbalans

eindterm 14

- Karakteristieken van het internationale handelsverkeer: relatief open tegenover relatief gesloten economieën (in- en uitvoerquote), industrielanden tegenover grondstofproducerende landen, vrijhandel tegenover protectie, tekortlanden tegenover overschotlanden.
- Karakteristieken van het internationale betalingsverkeer: internationale liquiditeiten, convertibiliteit, valutarisico's; zwevende tegenover vaste wisselkoersen.
- Karakteristieken van het Nederlandse internationale handelsverkeer: de ontwikkeling van de samenstelling van het in- en uitvoerpakket (onderscheid tussen kapitaalintensieve, arbeidsintensieve, energieintensieve, kennisintensieve producten/sectoren); de ontwikkeling van het aandeel van de belangrijkste handelspartners in de Nederlandse in- en uitvoer (Duitsland als de relatief belangrijkste handelspartner van Nederland).
Opmerking: het gaat bij dit onderdeel niet zo zeer om parate kennis, maar om het vermogen om gegevens te interpreteren en toe te passen.
- Karakteristieken van de multinationale ondernemingen (multinationals): risicospreiding, schaalvergroting, machtspositie.

eindterm 15

- De goederenrekening: aard en voorbeelden van de transacties die op de goederenrekening worden geboekt zoals grondstoffen, energie, consumptiegoederen, kapitaalgoederen; het belang van de landen van de EU (m.n. Duitsland) als handelspartners.
- Het dekkingspercentage van de goederenrekening.
- De dienstenrekening: aard en voorbeelden van de transacties die op de dienstenrekening worden geboekt zoals toerisme, bank- en verzekeringsactiviteiten, transport; het belang van de landen van de EU (m.n. Duitsland) als handelspartners.
- De inkomensrekening: aard en voorbeelden van de transacties die op de inkomensrekening worden geboekt: primaire inkomens zoals interest, winst/dividend, huur, loon; overdrachtsinkomens zoals ontwikkelingshulp, EU-bijdragen, overboekingen van buitenlandse werknemers naar het moederland.
- De kapitaalrekening: aard en voorbeelden van de transacties die op de kapitaalrekening worden geboekt zoals effectentransacties, leningen, beleggingen, directe investeringen.
- De salderingsrekening: de mutatie van de officiële reserves van De Nederlandsche Bank (DNB).
- Goud- en deviezenvoorraad: functie (internationale reserve en middel tot interventie in de valutamarkt) en samenstelling.
Opmerking: het onderscheid tussen kas- en transactiebasis wordt niet gevraagd.

eindterm 16

- Het onderscheid tussen de lopende rekening van de betalingsbalans en de kapitaalrekening (inkomens- en vermogenstransacties).
- Het totale tekort/overschot op de betalingsbalans: de samenhang tussen de lopende rekening, de kapitaalrekening en de mutatie van de officiële reserves; formeel en materieel evenwicht.
- De samenhang tussen de nationale productie, het nationale inkomen, de nationale bestedingen en het saldo op de lopende rekening.

eindterm 17

- Conjuncturele oorzaken: onder- en overbesteding; de invloed van de ontwikkeling van grote economieën op de (inter)nationale conjuncturele ontwikkeling.
- Structurele oorzaken: (arbeids)kostenniveau, (veranderingen in de) productiestructuur.
- Monetaire oorzaken: rentevoet.
- Handelspolitieke oorzaken: economische blokvorming, (beperking) toegang tot markten, uitvoerstimuleringsbeleid.

eindterm 18

- Structuurbeleid: technologiebeleid, infrastructuurbeleid, (arbeids)kostenbeleid.
- Monetair beleid: rentebeleid, wisselkoersbeleid.
- Handelspolitiek: blokvorming (EU, EMU), beperking handelsbelemmeringen (WTO).

Domein E: Wisselkoersen

eindterm 19

- De factoren die de vraag naar een valuta bepalen: export op de lopende rekening, import van kapitaal.
- De factoren die het aanbod van een valuta bepalen: import op de lopende rekening, export van kapitaal.
- Appreciatie en depreciatie van een valuta door veranderingen in vraag en aanbod op de valutamarkt.

eindterm 20

- De invloed van wisselkoersveranderingen op binnenlandse en buitenlandse prijzen en daarmee op het volume van export en import.
- De invloed van veranderingen in binnenlandse en buitenlandse prijzen op het volume van export en import en daarmee op het saldo van de betalingsbalans en de wisselkoers.
- De relatie tussen de hoogte van het officiële rentetarief, de internationale kapitaalstromen, de kapitaalrekening en de wisselkoers.

eindterm 21

- Voordelen van zwevende wisselkoersen: permanent evenwicht op de valutamarkt/betalingsbalans en dus ruimte voor zelfstandig binnenlands beleid, het ontbreken van de noodzaak tot het aanhouden van een monetaire reserve.
- Het nadeel van zwevende wisselkoersen: onzekerheid die het internationale handelsverkeer kan schaden.
- Het versterkende effect dat speculatie kan hebben op de wisselkoersen.

eindterm 22

- Een vaste wisselkoersverhouding als afspraak.
- Het voordeel van vaste wisselkoersen: zekerheid die het internationale handelsverkeer kan bevorderen.
- Nadelen van vaste wisselkoersen: geen permanent evenwicht op de valutamarkt/betalingsbalans, de noodzaak van binnenlandse aanpassingen bij verstoringen en het aanhouden van een monetaire reserve.

eindterm 23

- Stabiele wisselkoersen als wisselkoersen met aanpasbare spilkoersen en bandbreedte;
- Appreciatie en depreciatie binnen de bandbreedte (bovenste en onderste interventiekoers).
- Interventie door centrale banken via aan- en verkopen op de valutamarkt bij (dreigende) overschrijding van de bandbreedte.
- De rol van de (geldmarkt)rente bij het handhaven van de vaste wisselkoers bij vrij internationaal kapitaalverkeer.
- Devaluatie en revaluatie van een munt bij ernstige/blijvende onevenwichtigheden.
- De werking van het EMS (Europees Monetair Stelsel) als voorbeeld van een dergelijk systeem.
- De moeilijke houdbaarheid van dit systeem bij speculatie(golven) indien valuta's 'door de markt' over- of ondergewaardeerd worden geacht.
- Het tegengaan van ongewenste ontwikkelingen via gecoördineerd ingrijpen van de monetaire autoriteiten: rentepolitiek en interventie op de valutamarkt.
- De dollar en yen als voorbeelden van valuta's die (soms) op deze wijze 'gestuurd' worden.

Domein F: Bankwezen

eindterm 25

- De functies van financiële instellingen: verzorgen van het betalingsverkeer, verlenen van krediet, beheer van vermogen.
- De soorten financiële instellingen en hun activiteiten:
 - Algemene banken: banken die een breed pakket aan financiële diensten leveren.

- Specifieke banken: banken die een beperkt pakket aan diensten leveren.
- Overige financiële instellingen: instellingen die voornamelijk vermogen beheren zoals verzekeringsmaatschappijen, pensioenfondsen en beleggingsinstellingen.
- De begrippen primaire (geldscheppende) bank, secundaire (niet-geldscheppende) bank en institutionele belegger als onderscheidend kenmerk van financiële instellingen.
- De concentratie (schaalvergroting) en branchevervaging in de financiële wereld; de activiteiten van de banken op het terrein van beleggen, reizen en verzekeren.
- De positie van De Nederlandsche Bank (DNB) ten opzichte van de particuliere banken.

eindterm 26

- De balans van een geldscheppende particuliere bank waarbij de volgende posten kunnen worden gebruikt:
 - Debetzijde: vaste activa (gebouwen, inventaris), vorderingen (debiteuren, uitstaande kredieten), financiële activa (effecten, valuta's/valutategoeden), liquide middelen.
 - Creditezijde: eigen vermogen (aandelenvermogen, reserves), vreemd vermogen op lange termijn (spaargelden, termijndeposito's, opgenomen kredieten), vreemd vermogen op korte termijn (tegoeden in rekening-courant, termijndeposito's, spaargelden, valutategoeden, voorschotten bij centrale bank).
- Het belang van de liquiditeit van de banken (behoud van vertrouwen in de banken).
- De gevolgen van een verandering in de genoemde balansposten voor de liquiditeitspositie van de banken, de kredietverlening door de banken en de omvang van de liquiditeitsmassa.

eindterm 27

Opmerking: namen van publicaties van DNB worden niet gevraagd.

Domein G: Geldwezen

eindterm 28

- Het onderscheid tussen directe en indirecte ruil; de relatie tussen ruil en arbeidsverdeling.
- De eigenschappen van geld: algemeen aanvaard, grote waarde in klein bestek, gemakkelijk deelbaar, waardevast.
- De functies van geld: ruilmiddel, betaalmiddel, oppotmiddel, rekenmiddel.
- De verschijningsvormen van geld: chartaal (munten, bankbiljetten) en giraal geld (tegoeden in rekening-courant).
- De techniek van het betalen: chartaal, giraal, met (betaal)cheque en via moderne betaalvormen.
- De omloopsnelheid van het geld: oppotten/ontpotten.
- De relatie tussen de geldhoeveelheid, de bestedingen en prijsniveau.

eindterm 29

- Het onderscheid tussen geld en niet-geld met als criterium of er al dan niet mee betaald kan worden.
- De begrippen primaire liquiditeitsmassa (maatschappelijke geldhoeveelheid), secundaire liquiditeitsmassa (korte termijndeposito's, korte valutategoeden, korte spaargelden) en (totale) binnenlandse liquiditeitsmassa; liquiditeitsquote.
- De bronnen van liquiditeitscreatie:
 - Geldscheppende banken: netto geldscheppend bedrijf (binnenlandse kredietverstrekking minus langlopende passiva).
 - Rijk: mutatie in de girale tegoeden van het Rijk.
 - Buitenland: transacties van niet-geldscheppende instellingen met het buitenland.
- Geldschepping en geldvernietiging via substitutie, transformatie en kredietverlening (bijvoorbeeld via wederzijdse schuldaanvaarding).
- De relatie tussen de liquiditeitsmassa enerzijds en het geldscheppend vermogen van de banken anderzijds.
- De invloed van veranderende betalingsgewoonten op de liquiditeitspositie van de banken.

eindterm 30

- Het onderscheid tussen de geld- en kapitaalmarkt; de functie van beide deelmarkten; het onderscheid tussen de geldmarkt in ruime en in enge zin (de schuldpositie van de banken bij DNB).
- De vermogenstitels op de geldmarkt (oorspronkelijke looptijd tot twee jaar): kortlopende spaartegoeden.
- De vermogenstitels op de kapitaalmarkt (oorspronkelijke looptijd langer dan twee jaar): aandelen, obligaties, hypothecaire leningen, langlopende spaartegoeden.
- De vragers en aanbieders op de vermogensmarkt: gezinnen, bedrijven, overheid, institutionele beleggers, banken; doeleinden om geld te vragen of aan te bieden.
- De invloed van de rentestand op de koersen van obligaties, aandelen en valuta's, het bestedingsniveau, de betalingsbalans, de overheidsfinanciën en omgekeerd.
- De functie van de effectenbeurs; de invloed van vraag en aanbod op de prijs van effecten. Opmerking: De organisatie van de effectenbeurs wordt niet gevraagd.
- De factoren die de hoogte van de rentestand beïnvloeden: ruimte op de vermogensmarkt, inflatie(verwachtingen), wisselkoersbeleid, risico (reële waarde en terugbetaling).

eindterm 31

- Binnenlandse oorzaken van inflatie: overbesteding (bestedingsinflatie), kostenstijgingen (kosteninflatie) en verhogen van de winstmarge (winstinflatie).
- Buitenlandse oorzaken van inflatie: stijging van de invoerprijzen.
- De gevolgen van inflatie voor de koopkracht, het spaargedrag, het bestedingsgedrag, de inkomens- en vermogens(verhoudingen), de internationale concurrentiepositie. Opmerking: voor deflatie geldt mutatis mutandis hetzelfde als wat over inflatie is gezegd. Opmerking: het begrip monetaire inflatie wordt niet gevraagd zodat 'inflatie' altijd betrekking heeft op prijsstijgingen.

eindterm 32

- De inflatiebestrijding door beheersing van de geldhoeveelheid/kredietverlening; de beperkte effectiviteit van dit instrument bij open kapitaalmarkten.

Domein H: Consumenten en welvaart

eindterm 33

- De factoren die de vraag naar consumptiegoederen bepalen: de prijs van dat goed, de prijs van de andere goederen, het inkomen, de behoeften (preferenties), het aantal vragers.
- De invloed van status, scholing, buurt, gezinssamenstelling, mode, klimaat op het behoeftenpatroon.
- De mogelijkheden om het vraaggedrag te beïnvloeden via reclame (vraagstimulering), consumentisme (bescherming, voorlichting), overheidsbeleid (informatie, heffingen, subsidies, wettelijke geboden en verboden).
- Het onderscheid tussen primaire goederen en luxe goederen, substitutiegoederen en complementaire goederen, normale en inferieure goederen.
- De individuele en de collectieve (prijs)vraagfunctie en (prijs)vraaglijn.
- De verschuiving van de (collectieve) vraaglijn onder invloed van verandering in de prijzen van andere goederen, het inkomen, de behoeften en het aantal vragers. Opmerking: de afleiding van de collectieve vraagfunctie en -lijn uit individuele vraagfuncties en -lijnen wordt niet gevraagd.
- De prijselasticiteit van de vraag: de begrippen prijselastisch en prijsinelastisch; de berekening van de prijselasticiteitscoëfficiënt.
- Het onderscheid tussen een relatief prijselastische vraaglijn en een relatief prijsinelastische vraaglijn.
- Het verband tussen een verandering van de prijs, de afzet en de omzet enerzijds en de waarde van de prijselasticiteitscoëfficiënt anderzijds.
- De kruiselingse prijselasticiteit van de vraag; de berekening van de kruiselingse prijselasticiteitscoëfficiënt.

- Het verband tussen de waarde van de kruiselingse prijselasticiteitscoëfficiënt en de aard van het goed: complementaire goederen en substitutiegoederen; elastisch dan wel inelastisch.

eindterm 34

- De vorm van de inkomensvraagfunctie en het verloop van de inkomensvraaglijn (Engelcurve). Opmerking: de afleiding van de collectieve inkomensvraagfunctie en -lijn uit individuele inkomensvraagfuncties en -lijnen wordt niet gevraagd.
- Het begrip drempelinkomen; het verband tussen het drempelinkomen en de aard van het goed.
- De wet van Engel: daling van het aandeel in het inkomen van de bestedingen aan een bepaald goed bij een toename van het inkomen.
- Het begrip verzadigingsinkomen; het verband tussen het verzadigingsinkomen en de aard van het goed.
- De verschuiving van de inkomensvraaglijn onder invloed van veranderende vraagfactoren (behoeften, prijzen).
- De inkomenselasticiteit van de vraag; de berekening van de inkomenselasticiteitscoëfficiënt; de begrippen inkomenselastisch en inkomensinelastisch aan de hand van de inkomenselasticiteitscoëfficiënt.
- Het verband tussen een verandering van het inkomen, de vraag en het aandeel van de vraag in het inkomen enerzijds en de waarde van de inkomenselasticiteitscoëfficiënt anderzijds.
- Het verband tussen de waarde van de inkomenselasticiteitscoëfficiënt en de aard van het goed: bij luxe goederen, primaire goederen en inferieure goederen.

Domein I: Producteren en welvaart

eindterm 35

- De samenhang tussen de input van productiefactoren en de output van eindproducten.
- Het onderscheid tussen de korte en de lange termijn (substitueerbaarheid van productiefactoren).
- De invloed van de technische vooruitgang op de kwaliteit/productiviteit van de productiefactoren en de productiecapaciteit.
Opmerking: het gaat bij deze eindterm slechts om een notie van het fenomeen productiefunctie. Specifieke productiefuncties en elementen als isoquanten en isokostenlijnen worden niet gevraagd.

eindterm 36

- De ondernemingsvormen eenmanszaak, vennootschap onder firma, besloten vennootschap en naamloze vennootschap: eigendom, leiding en aansprakelijkheid.
- Het onderscheid tussen constante en variabele kosten.
- Het onderscheid tussen totale, marginale en gemiddelde kosten.
- De karakteristieken van de korte termijn kostenfunctie: de samenhang tussen het marginale, gemiddelde en totale kostenverloop bij gelijkblijvende en niet-gelijkblijvende meeropbrengsten bij schaalvergroting.
Opmerking: de wet van toe- en afnemende meeropbrengsten wordt niet gevraagd.
- De doelstellingen kostendekking, winst-, omzet- en afzetmaximalisatie en continuïteit.
- De berekening van de winst en het break-evenpunt.
- De achtergronden van de verschillende doelstellingen: bedrijfscontinuïteit, werkgelegenheid, marktaandeel, ondernemersinkomen, verzorgingsniveau.
- De mogelijke spanningen tussen de doelstelling van de onderneming en andere maatschappelijke belangen: de gevolgen van het productie- en consumptiepatroon voor de duurzaamheid van onze leefwereld, de effecten van het verhogen van de winst via productiviteitsverbetering op de werkgelegenheid.

eindterm 37

- Het onderscheid tussen de marktsector (oogmerk: productie gericht op winst) en quartaire sector (oogmerk: maatschappelijke dienstverlening zonder winststreven).
- De marktsector onderscheiden in primaire sector (landbouw e.a.), secundaire sector (industrie e.a.) en tertiaire sector (commerciële dienstverlening).
- De onderverdeling van de collectieve sector in de sector overheid en de sector sociale zekerheid (uitvoeringsorganen).

- De onderverdeling van de sector overheid in rijksoverheid (de Staat, het Rijk) en lagere overheden (provincies, gemeenten).

eindterm 38

- De ontwikkelingen in de bedrijfskolom: motieven voor horizontaal en verticaal samenvoegen dan wel splitsen.
- Het verschijnsel fusie/overname: motieven voor fusie/overname (garanderen van toelevering, schaaleardeffecten, risicospreiding).
- De schaalvergroting als gevolg van de voortschrijdende eenwording van de Europese markt (groter afzetgebied, meer concurrentie).
- De kartelvorming: prijskartel, productiekartel, rayonkartel; motieven voor kartelvorming (rendement, continuïteit).

eindterm 39

- Elementaire kennis van de inhoud van een balans (bezittingen, schulden, eigen vermogen) en de resultatenrekening (opbrengsten/kosten, winst/verlies) van een organisatie.
- De samenhang tussen de begrippen omzet(waarde), inkoop(waarde) en toegevoegde waarde.
- De gelijkheid tussen de (netto) toegevoegde waarde en factorinkomens; nationaal product en nationaal inkomen.

Domein J: Goederenmarkten

eindterm 40

- Voorbeelden van concrete markten.
- Voorbeelden van abstracte markten.
- De prijs als opbrengst voor de aanbieder en als kosten voor de koper.
- De functie van de prijs bij de beslissing wel of niet aan te bieden respectievelijk te kopen.
- De prijs van een goed als indicator voor de schaarsteverhoudingen; de prijs wordt bepaald door vraag en aanbod.
- De collectieve aanbodfunctie en de collectieve aanbodlijn.
- De verschuiving van de collectieve aanbodlijn onder invloed van veranderende aanbodfactoren: kosten en het aantal aanbieders.
- De invloed van veranderingen in vraag- en/of aanbodlijn op de evenwichtsprijs.

eindterm 41

- Het feit dat in de praktijk vaak niet wordt voldaan aan alle kenmerken van een perfect werkend marktmechanisme doordat goederen heterogeen zijn en/of het aantal aanbieders beperkt is.
- Monopolie: markten met één aanbieder en veel vragers.
 - Voorbeelden van markten die monopolie benaderen: openbaar nut.
 - De producent als monopolist: prijszetter; de collectieve vraaglijn is de prijsafzetlijn.
 - Berekening van maximale winst en break-evenpunt met behulp van prijsafzetfunctie en totale kostenfunctie.
 - Berekening van maximale winst met behulp van marginale opbrengsten en marginale kosten.
 - Toepassen van prijsdiscriminatie en prijsdifferentiatie als marktstrategie: motieven en gevolgen.
 - De invloed van het bestaan van potentiële concurrenten en substituten op het marktgedrag.
- Oligopolie: markten met enkele aanbieders en veel vragers; voorbeelden van marktgedrag.
 - Multinationals: voordelen van verdwijnen handelsbelemmeringen, machtspositie ten opzichte van nationale overheden.
 - Kartelvorming versus prijsoorlog.
 - Voorbeelden van markten die oligopolie benaderen.
- Monopolistische concurrentie: markten met veel aanbieders, heterogene goederen.
 - Concurrentie gebaseerd op productdifferentiatie, vestigingsplaats, promotie en prijsbeleid.
 - Samenwerking met branche-genoten.
 - Voorbeelden van markten die monopolistische concurrentie benaderen.

eindterm 42

- Het feit dat het marktproces kan leiden tot maatschappelijk ongewenste uitkomsten.
- Voor- en nadelen van concentratie/schaalvergroting/kartels tegenover vrije(re) concurrentie: continuïteit, schaaleardeffecten, rendement, flexibiliteit, scherpe(re) prijzen, innovatie.
- Het overheidsingrijpen met het oog op werkgelegenheid, inkomensverdeling, collectieve goederen, concurrentieverhoudingen en leefmilieu.

eindterm 43

- Maximum- en minimumprijzen: doel (bescherming consument respectievelijk producent, protectionistische motieven) en gevolgen (tekorten/rantsoenering, overschotten/buffervoorraden).
- Het instellen van vergunningen en quota.
- Kostprijsverhogende belastingen (heffingen) en prijsverlagende subsidies; afwenteling.
- Convenanten: afspraken met het bedrijfsleven om tot zelfregulering te komen zoals milieumaatregelen; het spanningsveld tussen economie en ecologie.
- Wetgeving ten aanzien van de concurrentie (beperking van kartelvorming), de werkplek (veiligheidsvoorschriften, arbeidstijden), de deugdelijkheid van producten (aansprakelijkheid producent), de vestiging (bekwaamheidseisen), de openstelling (winkelsluiting).
Opmerking: namen van wetten worden niet gevraagd; het gaat bij dit onderdeel niet zo zeer om parate kennis, maar om het vermogen om gegevens te interpreteren en toe te passen.

Domein K: Inkomensvorming

eindterm 44

- Soorten arbeid: geschoold, geoefend, ongeschoold; de heterogeniteit van de productiefactor arbeid.
- De ontwikkeling van de productiefactor arbeid: groei deeltijdwerk, toename participatiegraad, verkorting van de arbeidstijd (per week, per jaar, per mensenleven), toenemende scholingsgraad.
- De factoren die de arbeidsproductiviteit bepalen: arbeidsverdeling, scholing, kapitaalvorming.
- Soorten natuur: natuurlijke omgeving, natuurlijke hulpbronnen, ligging; de heterogeniteit van de productiefactor natuur.
- De ontwikkeling van de productiefactor natuur: externe effecten, uitputting natuurlijke hulpbronnen; milieuvervuiling.
- De invloed van de technische ontwikkeling (product- en procesinnovatie) op de kwaliteit van het milieu: duurzame ontwikkeling.
- Soorten kapitaalgoederen: vaste en vlottende.
- De ontwikkeling van de productiefactor kapitaal: mechanisering, automatisering, schaalvergroting, verlenging van de bedrijfstijd (langere werkdag, werken in weekend, continudiensten).
- De productiviteit van kapitaal: diepte- en breedte-investeringen; kapitaalintensiteit (kapitaal/arbeid-verhouding).
- De invloed van de technische ontwikkeling (product- en procesinnovatie) op de kapitaalintensiteit van de productie.
- De productiefactor ondernemersactiviteit: het omgaan met economische risico's.

eindterm 45

- De inkomens van de productiefactoren: loon, pacht, rente en winst.
- Het loon als beloning voor het beschikbaar stellen van arbeid.
- De pacht als beloning voor het beschikbaar stellen van natuur.
- De rente (interest) als beloning voor het beschikbaar stellen van kapitaal (vermogen).
- De winst als beloning van ondernemersactiviteit.

eindterm 46

- Het onderscheid tussen (netto) nominaal en (netto) reëel inkomen (koopkracht).
- Het onderscheid tussen nominale en reële rente.
- De consumentprijsindex als gewogen gemiddelde van een aantal partiële prijsindexcijfers; de wegingscoëfficiënten.
- Het budgetonderzoek van het CBS om de samenstelling van de consumptieve uitgaven te bepalen.
- Het gebruik van een consumentenprijsindex in de CAO-onderhandelingen (prijscompensatie).

- De invloed van inflatie en inflatieverwachtingen op het spaar- en bestedingsgedrag; versneld besteden, het instandhouden van de reële waarde van het vermogen.

eindterm 47

- Het verband tussen de collectieve arbeidsovereenkomst en de individuele arbeidsovereenkomst.
- Primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden.
- Prijscompensatie, initiële en incidentele loonstijging.
- Machtsposities en belangentegenstellingen bij de CAO-onderhandelingen die afhankelijk zijn van de arbeidsmarktsituatie.

eindterm 48

- De betrokkenheid van drie partijen - werkgeversorganisaties, werknemersorganisaties en overheid - bij het Centraal Overleg in de Stichting van de Arbeid; het Centraal Akkoord.
- Het verschil in doelstelling tussen die drie partijen.
- CAO-onderhandelingen per bedrijf of bedrijfstak; het algemeen verbindend verklaren van CAO's.
- De samenhang tussen de Rijksbegroting (Miljoenennota) en de Macro-economische Verkenning (MEV); de invloed daarvan op het arbeidsvoorwaardenoverleg.

eindterm 49

- De invloed die de overheid via haar begroting en sociale premies heeft op de ruimte voor de salarissen in de collectieve sector.
- De overheid die als werkgever onderhandelt over ambtenarensalarissen.
- De overheid die CAO's wel of niet algemeen verbindend kan verklaren.
- De overheid die via de belastingen, sociale premies en subsidies de financiële positie van werkgevers en werknemers beïnvloedt en zo de uitkomsten van de onderhandelingen over de arbeidsvoorwaarden.
- De functies van het minimum(jeugd)loon: minimale beloning, bestaansminimum, basis voor minimumuitkeringen.
- Het voordeel (belastinginkomsten) en nadeel (ambtenarensalarissen, werkloosheid) van hogere lonen voor de overheid.

Domein L: Inkomensverdeling

eindterm 50

- Het begrip primair inkomen.
- Het begrip personele inkomensverdeling (verdeling over personen of huishoudens); de grafische weergave van de personele inkomensverdeling door middel van een Lorenzkromme.
- De oorzaken van inkomensverschillen: productiviteitsverschillen, inspanningsverschillen, verwervingsverschillen (zoals duur van de opleiding, vereiste ervaring), schaarsteverschillen, machtsverschillen, vermogensverschillen.
- De gevolgen van inkomensverschillen: enerzijds prikkel tot prestaties en mobiliteit en anderzijds mogelijke sociale onrechtvaardigheid en migratie.

eindterm 51

- Het onderscheid tussen primair, secundair en tertiair inkomen.
- De begrippen nivelleren en denivelleren als verandering van de inkomensverhoudingen.
- Manieren om te (de)nivelleren: progressieve/degressieve belastingen/premies, inkomensafhankelijke subsidies/prijzen, maxima en minima bij inkomens(groei).
- De gevolgen van inkomens(de)nivellering voor het spaargedrag, de mate van ontduiken en/of ontwijken van lasten, het aanbod op de arbeidsmarkt.
- Motieven voor de overheid om specifieke goederen te belasten respectievelijk te subsidiëren (gezondheid, milieu, cultuurwaarden) en de gevolgen daarvan voor de tertiaire inkomensverdeling.
- De stabiliserende werking van de sociale zekerheid voor de economie.

eindterm 52

- Het begrip categoriale inkomensverdeling (verdeling naar loon, pacht, winst en interest).

- Het onderscheid tussen arbeidsinkomen en overig inkomen: de arbeidsinkomensquote van bedrijven en de quote van het overig inkomen.
- De loonruimte; keuzes bij aanwending van de loonruimte (o.a. loonstijging, arbeidstijdverkorting, scholing) hebben invloed op de categoriale inkomensverdeling.
- De relatie tussen de arbeidsproductiviteit, de bruto loonkosten, reële arbeidskosten en de arbeidsinkomensquote.
- De relatie tussen de ontwikkeling van de arbeidsinkomensquote, de omvang en de aard van de investeringen en de werkgelegenheid.

Domein M: Economische kringloop

eindterm 53

- De begrippen nationaal product en nationaal inkomen; bruto/netto, factor kosten/marktprijzen, binnenlands/nationaal.
- De meting van de omvang van het nationale inkomen/product via de toegevoegde waarde, de factorinkomens en het verbruik (finale bestedingen); de meetproblemen (het ontbreken van prijzen en van een eenduidige begripsbepaling).
- De begrippen consumeren en sparen.
- Het begrip investeren: bruto-investeringen, netto-investeringen (uitbreidingsinvesteringen en voorraadmutaties) en vervangingsinvesteringen; vast en vlottend kapitaal; afschrijvingen.
- Het begrip overheidsontvangsten: directe belastingen en indirecte belastingen als financie ringsbron voor overheidsuitgaven.
- Het begrip overheidsuitgaven: bestedingen en overdrachten.
- Het begrip overheidsbestedingen: onderscheid tussen consumptie en investeringen.
- Het begrip betalingsbalans: het saldo van de lopende rekening (goederen, diensten, inkomens).
- De omvang van de macro-economische grootheden in relatie tot het nationale inkomen: gemiddelde quotes (als perunage of percentage).
- De verandering van de macro-economische grootheden in relatie tot de verandering van het nationale inkomen: marginale quotes (als perunage of percentage).
- De schematische weergave van de geldkringloop tussen de sectoren gezinnen, bedrijven, buitenland en overheid.
- De gelijkheid van het saldo van het buitenland en het nationale spaarsaldo.
- De macro-economische identiteiten:

$$Y = C + S + B$$

$$Y = C + I + O + E - M$$

Opmerking: de gebruikte symbolen hebben de volgende betekenis:

Y = nationaal inkomen	I = particuliere investeringen
C = particuliere consumptie	O = overheidsbestedingen
S = particuliere besparingen	E = export lopende rekening
B = overheidsontvangsten	M = import lopende rekening

- De confrontatie van middelen en bestedingen: de identiteit $Y + M = C + I + O + E$.
- De beperkte betekenis van het nationale product voor de meting en de vergelijking van de welvaart (informele productie, externe effecten, personele inkomensverdeling, bevolkingsomvang, prijsniveau).
- Het onderscheid tussen productiegroei (welvaart in enge zin) en welvaartsgroei (groei van de behoeftebevrediging, welvaart in ruime zin); het begrip economische groei in de zin van welvaartsgroei.
- De begrippen formele economie (geregistreerde productie) en informele economie (niet-geregistreerde productie); binnen de informele economie het onderscheid tussen een 'grijs circuit' (niet geregistreerd maar legaal) en een 'zwart circuit' (niet geregistreerd en illegaal).

eindterm 54

- Het begrip conjunctuur als de ontwikkeling van het nationaal inkomen onder invloed van veranderingen in de effectieve vraag.
- De factoren die invloed hebben op de omvang van de bestedingen van consumenten, overheid, producenten en buitenland.

- De samenhang tussen bestedingen, productie, inkomen, bezettingsgraad, prijsniveau, (lopende rekening van de) betalingsbalans, begrotingssaldo van de overheid en werkgelegenheid.
- De invloed van verwachtingen en beleidskeuzes op de omvang en de ontwikkeling van de bestedingen.
- De conjunctuur (conjuncturele ontwikkeling) als de feitelijke groei van het nationale inkomen ten opzichte van de trendmatige groei van het nationale inkomen.
- Conjunctuurfasen: de begrippen laagconjunctuur (recessie en depressie) tegenover hoogconjunctuur.
- De algemene kenmerken van de beide fasen ten aanzien van bezettingsgraad, inflatie en werkgelegenheid/werkloosheid.
- De prognose van de conjuncturele ontwikkeling aan de hand van conjunctuurindicatoren (conjunctuurbarometer): geldhoeveelheid, consumenten- en producentenvertrouwen, orderportefeuille.

eindterm 55

- De productiecapaciteit als de maximale hoeveelheid goederen en diensten die een land op korte termijn kan voortbrengen.
- Het onderscheid tussen theoretische productiecapaciteit en capaciteit bij normale bezetting.
- Het onderscheid tussen korte termijn (gegeven productiecapaciteit) en lange termijn (groei/krimp van de productiecapaciteit).
- De omvang en productiviteit van de productiefactoren natuur, arbeid, kapitaal en ondernemersactiviteit als bepalend voor de omvang van de productiecapaciteit.
- De samenhang tussen het investeringsklimaat, de omvang van de investeringen en de productiecapaciteit.

eindterm 56

- De omvang van de productiecapaciteit: arbeid respectievelijk kapitaal als knelpuntsfactor; arbeids- en kapitaalproductiviteit.
- Onderbesteding: situatie waarbij de effectieve vraag lager ligt dan de capaciteit bij normale bezetting.
- Overbesteding: situatie waarbij de effectieve vraag hoger ligt dan de capaciteit bij normale bezetting.
- Bestedingsevenwicht: situatie waarbij de effectieve vraag gelijk is aan de capaciteit bij normale bezetting.
- Bij elk van de drie situaties de algemene kenmerken met betrekking tot prijsontwikkeling, werkgelegenheid/werkloosheid.

eindterm 57

- De spanning tussen productiegroei en streven naar ecologische duurzaamheid.
- Het concept van duurzame ontwikkeling: productiegroei in overeenstemming brengen met de behoeften van toekomstige generaties.
- Oorzaken van structurele onevenwichtigheden: starre (markt)verhoudingen, demografische ontwikkelingen, technologische ontwikkelingen, uitputting hulpbronnen, aantasting leefmilieu.
- Mogelijke gevolgen/effecten van dit keuzevraagstuk: verandering in (internationale) concurrentiepositie, weerstand tegen veranderingsprocessen, hoge (investerings)kosten, gevolgen voor de overheidsfinanciën, fricties met andere belangen zoals werkgelegenheid en inkomensverdeling.

eindterm 58

- Het klassieke uitgangspunt: de productiecapaciteit zal door de werking van het marktmechanisme volledig worden benut, werkloosheid is van tijdelijke aard, overheidsingrijpen werkt verstorend; het capaciteitseffect van investeringen
- Het keynesiaanse uitgangspunt: de effectieve vraag bepaalt de omvang van de feitelijke productie, vanwege prijsstarheid kan langdurige werkloosheid optreden waardoor overheidsingrijpen noodzakelijk wordt; het bestedingseffect van investeringen.
- Het macro-economische korte termijn model:

- Soorten relaties/vergelijkingen in modellen: definitie/gedrag/evenwicht; het onderscheid tussen ex ante en ex post.
- Soorten grootheden/variabelen in modellen: endogeen/exogeen, autonoom/geïnduceerd, doel/instrument, voorraad/stroom.
- Het oplossen van modellen door het uitdrukken van endogenen in exogenen; Opmerking: hierbij staat het algemene begrip centraal, niet de technische uitvoering van de modeloplossing.
- Het gebruik van modellen, zowel in wiskundige vergelijkingen als in grafische vorm, voor analyse, beleidsvoorbereiding en voorspelling.
- De basisgedaante van het korte termijn model:

VRAAGBLOK

$$EV = C + I + O + E - M$$

$$W = EV$$

$$Y = W$$

$$C = c(Y - B) + C_o$$

$$B = bY$$

$$I = I_o$$

$$O = O_o$$

$$E = E_o$$

$$M = mY$$

Opmerking: de gebruikte symbolen hebben de volgende betekenis:

EV = effectieve vraag

C = particuliere consumptie

I = particuliere investeringen

O = overheidsbestedingen

E = export (lopende rekening)

M = import (lopende rekening)

W = nationaal product

B = overheidsontvangsten

c, b, m: coëfficiënten

suffix o: autonome grootheid

Opmerking: in een model hoeven niet altijd beide blokken te worden benut en afhankelijk van het doel kunnen ook andere opstellingen worden gemaakt (zoals uitgaande van $Y = C + S + B$) en andere symbolen worden gebruikt.

Opmerking: het afleiden van de multipliers zal niet worden gevraagd: gegeven multipliers moeten analytisch gebruikt kunnen worden.

- De betekenis van inkomensevenwicht en bestedingsevenwicht (volledige benutting van de productiecapaciteit).
- Variaties op het basismodel om de werking van beleidsmaatregelen en maatschappelijke ontwikkelingen te demonstreren zoals sociale zekerheid, autonome belastingcomponent, onderscheid loon- en niet-looninkomen, prijsgevoelige uitvoer en invoer (wisselkoers), rentegevoelige/afzetgevoelige investeringen, bevolkingsgroei, technische ontwikkeling.
- Een analyse van de in het model gehanteerde veronderstellingen en relaties.

AANBODBLOK

$$Y^* = kK \text{ (knelpuntsfactor)}$$

$$AV^* = Y^*/a$$

$$AV = Y/a$$

$$AA = A_o$$

$$U = AA - AV$$

$$U_s = AA - AV^*$$

$$U_c = U - U_s$$

Y* = productiecapaciteit

K = kapitaalgoederenvoorraad

AV* = maximale arbeidsvraag

AV = arbeidsvraag

AA = arbeidsaanbod

U_s = structuurwerkloosheid

U_c = conjunctuurwerkloosheid

U = totale werkloosheid

a = arbeidsproductiviteit

k = kapitaalproductiviteit

Domein N: Markt, overheid en economische orde

eindterm 59

- Het begrip allocatie als de wijze van aanwending van de productiefactoren: wat wordt geproduceerd (consumptiegoederen of kapitaalgoederen), hoe wordt geproduceerd (kapitaal- of arbeidsintensief), waar wordt geproduceerd (nationale en internationale arbeidsverdeling), hoeveel wordt geproduceerd (productiecapaciteit, bezettingsgraad, kapitaal- en arbeidsproductiviteit), wie produceert (markt of overheid, individuele of collectieve goederen), voor wie wordt geproduceerd (intermediair of eindverbruik).
- De allocatie als een keuzeprobleem dat ook internationale dimensies kent: opkomst nieuwe economische centra, internationale arbeidsverdeling, verschuiving internationale handelsstromen door economische blokvorming, gevolgen van vermindering protectie via WTO.

- Het begrip economische orde: hoe wordt besloten wat, hoe, waar, hoeveel, door wie en voor wie er geproduceerd wordt?
- Het verband tussen de wijze waarop de allocatievragen worden beantwoord en de manier waarop de economische orde functioneert.
Opmerking: het begrip 'optimale allocatie' wordt niet gevraagd.

eindterm 60

- Het marktmechanisme: gedecentraliseerde besluitvorming over wat, waar, hoe, hoeveel, door wie en voor wie er wordt geproduceerd.
- De werking van het marktmechanisme bij tekorten en overschotten: de prijs als signaal voor vragers en aanbieders.
- Het budgetmechanisme: gecentraliseerde besluitvorming over wat, waar, hoe, hoeveel, door wie en voor wie er wordt geproduceerd.
- De totstandkoming van beslissingen bij een bureaucratisch budgetmechanisme: vastgestelde waarden voor productieomvang en prijzen.
- Machtsverhoudingen als sturingsmechanisme.

eindterm 61

- Het onderscheid tussen individuele, collectieve en quasi-collectieve goederen.
- Motieven voor de overheid om de levering van individuele goederen wel of niet ter hand te nemen: efficiëntie (schaaleffecten), positieve en negatieve externe effecten, opvoedingsaspect (bemoeigoederen).
- De nadelen van de markteconomie: geen collectieve goederen, externe effecten, schoksgewijze aanpassingen (goederenmarkt en arbeidsmarkt), individuele onzekerheid, sociale onrechtvaardigheid.
- De nadelen van het budgetmechanisme: complexiteit, starheid, ontbreken van doelmatigheidsprykkels, individuele onvrijheid.
- De kenmerken van de gemengde economie in Nederland: consumenten- en producentenvrijheid binnen gestelde randvoorwaarden op terreinen zoals marktgedrag, milieu, veiligheid, sociale zekerheid.
- Nederland als overleg-economie: de structuur van het sociaal-economisch overleg tussen overheid, werkgevers- en werknemersorganisaties: functie Stichting van de Arbeid (centraal akkoord) en Sociaal-Economische Raad (advies) en ondernemingsraden.

eindterm 62

- Het samenspel tussen regering (voorbereidende en uitvoerende functies) en parlement (controlerend en wetgevende functies) bij het voeren van economische politiek.
- De manier waarop de rijksoverheid bij het voeren van economische politiek wordt ondersteund door:
- SER: advisering bij belangrijke beleidsvoornemens op sociaal-economisch gebied.
- CPB: informeren, adviseren en voorspellen op basis van economische modellen.
- CBS: het verzamelen en publiceren van statistische gegevens.

eindterm 63

- De belasting- en niet-belastingontvangsten:
 - Directe belastingen (belastingen op inkomen, winst en vermogen): inkomstenbelasting, vennootschapsbelasting, vermogensbelasting.
 - Indirecte belastingen (kostprijsverhogende belastingen): omzetbelasting, accijnzen, invoertarieven.
 - Niet-belastingontvangsten: aardgasbaten, opbrengsten uit staatsdeelnemingen en staatseigendommen, retributies, heffingen.
- De beginselen van belastingheffing: draagkrachtbeginsel (progressie), profijtbeginsel.
- Het systeem van de Nederlandse inkomstenbelasting volgens het schijventarief (inkomensheffing).
 - Belastingtraject: bruto-inkomen, aftrekposten, belastbaar inkomen, belastingvrije som, belastbare som, schijventarief, inkomensheffing; de splitsing van de eerste schijf in inkomstenbelasting en premie volksverzekeringen.

- Opmerking: de overhevelingstoelage wordt niet gevraagd.
- Aftrekposten: (voorbeelden van) kosten om een inkomen te verwerven (waaronder reiskosten), persoonlijke verplichtingen (waaronder hypotheekrente), buitengewone lasten (waaronder ziektekosten) en giften.
Opmerking: bedragen, voorwaarden, beperkingen en dergelijke worden niet bekend verondersteld.
- De loonheffing als voorheffing bij de inkomensheffing.
- De begrippen belastingdruk en premiedruk (gemiddeld en marginaal), collectieve lasten en collectieve lastendruk.
- De uitgaven van de rijksoverheid naar economische categorieën: overheidsbestedingen (overheidsconsumptie en overheidsinvesteringen) en overdrachten.
- De uitgaven van de overheid naar departementale categorieën: per ministerie.
- De omvang en de samenstelling van de collectieve uitgaven en het aandeel van de collectieve uitgaven in het nationale inkomen in het licht van de visie op de rol van de overheid in de samenleving: privatisering (marktwerking), deregulering (flexibiliteit) en decentralisatie (besluitvorming op een zo laag mogelijk niveau).

eindterm 64

- De financiering van het tekort van de rijksoverheid via staatsleningen (staatsobligaties).
- De samenhang tussen het begrotingstekort, het financieringstekort en (de groei van) de staatsschuld.
- De gevolgen van een hoge/stijgende staatsschuld(quote) voor toekomstige begrotingen (verdringen niet-rente-uitgaven), de rentestand (stijgende rentekosten voor onder andere het bedrijfsleven) en de inflatie (kosteninflatie door stijgende belastingdruk).
- De conjuncturele benadering van het financieringstekort: het anti-cyclische begrotingsbeleid.
- Het verschil tussen lenen voor consumptieve doeleinden en lenen voor investeringsdoeleinden in verband met de mate waarin overheidsschulden verantwoord worden geacht.
- De staatsschuldquote als vergelijkingsmaatstaf.

eindterm 65

- De doelstellingen van economische politiek:
 - Evenwichtige arbeidsmarkt
 - Prijsstabiliteit
 - Rechtvaardige inkomensverdeling
 - Evenwichtige betalingsbalans
 - Evenwichtige (duurzame) economische groei.
- De allocatiefunctie:
 - De overheid als producent van individuele (quasi-collectieve) en collectieve goederen vanwege noodzaak (geen individuele prijzen), efficiëntie (schaaleffecten), positieve en negatieve externe effecten, opvoedingsaspect (bemoeigoederen).
 - Marktregulering via heffingen, subsidies, geboden en verboden.
 - De invloed van belastingheffing op de allocatie zowel nationaal als via de internationale concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven.
- De stabilisatiefunctie.
 - Conjunctuurbeleid: het anti-cyclische begrotingsbeleid: hoe toe te passen, gekoppeld aan specifieke fasen van de conjunctuur.
 - Voor- en nadelen voor de overheid van anti-cyclisch begrotingsbeleid.
 - Structuurbeleid: het belang van een gezonde concurrentiepositie.
- De (her)verdelingsfunctie.
 - De invloed van de overheid op de inkomensverdeling via CAO- en (minimum) loonregelingen, prijs- en tariefbeleid, belasting- en premiebeleid, sociale zekerheid en subsidiebeleid.

eindterm 66

- Instrumenten die ingrijpen in de omvang van productie, inkomen en bestedingen: begrotingspolitiek, monetaire politiek, inkomens- en prijspolitiek.
 - Instrumenten die ingrijpen in de structuur van productie, inkomen en bestedingen: structuurpolitiek, handelspolitiek, consumptiepolitiek.
 - Instrumenten die ingrijpen in de sturing van productie, inkomen en bestedingen: privatiserings- en dereguleringspolitiek, marktinterventiepolitiek.
- Opmerking: bij deze eindterm gaat het om sociaal-economische probleemstellingen met een actuele/praktische invalshoek waarbij -eventueel modelmatig- nagegaan wordt hoe de algemeen aanvaarde SER-doelstellingen van de economische politiek feitelijk worden ingevuld en met welk overheidsbeleid deze worden nagestreefd. Daarbij wordt verondersteld dat de kandidaat een globale notie heeft van de binnen-en buitenlandse sociaal-economische context waaronder begrepen de hoofdlijnen van de na-oorlogse ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen in Nederland. Het gaat in dit kader niet primair om parate kennis maar om het vermogen gegevens te interpreteren en beschikbare kennis toe te passen.

Domein O: Onderontwikkeling

eindterm 67

- *Het begrip derde wereld; de toenemende kloof tussen rijke en arme landen.*
- *Het complexe karakter van het armoedevraagstuk: de samenhang tussen het armoedevraagstuk en de migratiestromen in de wereld, de mondiale milieuproblematiek en mondiale (on)veiligheid.*
- *Het structurele karakter van armoede-veroorzakende factoren:*
 - *Vicieuze cirkels: armoede die armoede in stand houdt doordat bijvoorbeeld gebrek aan besparingen leidt tot een laag investeringsniveau, tot weinig werkgelegenheid en dus tot een laag inkomensniveau met geringe besparingen.*
 - *Dualisme: een moderne groeisector naast een traditionele hetgeen leidt tot migratie, ontvolking platteland, verdrukking inheemse productie, invoer van (luke) consumptiegoederen, overgewaardeerde wisselkoers, vergroting inkomensverschillen.*
 - *Centrum-periferie: industrielanden met een sterke marktpositie tegenover grondstofproducerende en -exporterende landen waarbij de ruilvoet voor de laatste groep voortdurend verslechtert.*
 - *Schuldpositie: de opbrengsten uit exporten kunnen niet ingezet worden voor een herstructurering van de economie maar zijn noodzakelijk voor rentebetalingen aan de ontwikkelde landen.*

eindterm 68

- *Het lage inkomen per hoofd en de lage spaarquote: geringe kapitaalvorming.*
- *Het grote aandeel van productie/werkgelegenheid in de primaire sector: zwakke positie op de wereldmarkt.*
- *De grote werkloosheid: het structurele karakter van de werkloosheid.*
- *De betalingsbalanstekorten en buitenlandse schulden: beperkte kredietwaardigheid van de landen.*
- *De ongelijke inkomensverdeling.*
- *De sterke bevolkingsgroei: de samenhang tussen bevolkingsgroei en welvaartsontwikkeling.*
- *Het analfabetisme en geringe technische kennis: lage productiviteit van de beroepsbevolking.*
- *De trek naar de steden: groei informele sector en ontvolking van het platteland.*
- *De gebrekkige infrastructuur: tegenstelling exportsector/traditionele sector.*

eindterm 69

- *Het tekort aan natuurlijke hulpbronnen of de onmogelijkheid om beschikbare hulpbronnen te exploiteren.*
- *Het tekort aan menselijk kapitaal: lage arbeidsproductiviteit door geringe scholing, beperkte technische kennis, gebrekkige infrastructuur.*
- *De spanning tussen de (grote) bevolkingsgroei en de (gewenste) productiviteitsontwikkeling: arbeidsintensief versus kapitaalintensief produceren.*
- *Het tekort aan kapitaalgoederen en investeringen door geringe besparingen.*

eindterm 70

- *Het eenzijdige internationale handelspatroon: export met lage toegevoegde waarde, import met hoge toegevoegde waarde; gevolgen hiervan voor productie, inkomen en werkgelegenheid.*
- *De protectie: systeem van hoge invoertarieven en non-tarifaire maatregelen op import uit deze landen bij eindproducten en lage invoertarieven op grondstoffen.*
- *De buitenlandse (financiële) hulp en toenemende afhankelijkheid: aantasting eigen initiatief/verantwoordelijkheid, bureaucrativering, corruptie.*
- *De directe investeringen: de positie van multinationale ondernemingen (exportgerichtheid, het verdringen van de lokale industrie); lage-lonen-industrie.*
- *De schuldverplichtingen: consumptief versus productief gebruik van leningen, bestedingsbeperking door toenemende financiële lasten.*

eindterm 71

- *De eenzijdigheid in het exportpakket (monocultures) door gebrek aan kennis, gevestigde handelsstromen, historische ontwikkeling, protectionistisch beleid.*

- *Het grillige verloop van de prijsontwikkeling van de exportgoederen van deze landen op de wereldmarkt.*
- *De marktpositie van industriële producten ten opzichte van die van grondstoffen.*
- *De beperkte toegankelijkheid van ontwikkelingslanden op de wereldmarkt: kennis, infrastructuur, protectie.*
- *De reële betekenis van een ruilvoetveranderingen voor de lopende rekening van de betalingsbalans van deze landen.*
- *De beperkte (mogelijkheden tot) importverlaging: voedselimporten, import van kapitaalgoederen, import van wapens, ontbreken binnenlandse industrie.*
- *De samenhang tussen het saldo op de lopende rekening en het saldo op de kapitaalrekening: door het ontbreken van deviezen moeten deze landen schulden maken.*

eindterm 72

- *De tekorten op de lopende rekening en de toenemende schuldenlast; het ontbreken van monetaire reserves.*
- *De koersschommelingen van de dollar en de invloed op de schuldverplichtingen in eigen valuta.*
- *De gevolgen van de toenemende schuldverplichtingen voor de binnenlandse bestedingen, productie en inkomen.*

eindterm 73

- *De grondstofovereenkomsten: stabilisatie van grondstofprijzen d.m.v. exportquota en buffervoorraden.*
- Opmerking: de werking van quota en buffervoorraden kan ook gevraagd worden in het kader van een model met volkomen concurrentie.*
- *De handelsovereenkomsten tussen productielanden en afzetlanden: het verlagen/afschaffen van invoertarieven op producten uit ontwikkelingslanden (de 'meest begunstigde'-clausule), garantieprijzen, minimale afname (WTO).*
 - *De joint venture als middel om kapitaal/kennis over te dragen.*
 - *De leningen van IMF en Wereldbank in verband met betalingsbalanstekorten en investeringen die de ontwikkeling ondersteunen.*
- Opmerking: algemene en bijzondere trekkingsrechten worden niet gevraagd.*
- *De schuldsanering: kwijtschelding en of vermindering.*

eindterm 74

- *De motieven om de internationale inkomensverdeling te beïnvloeden: religieuze/altruïstische motieven, economische motieven, politieke motieven.*
 - *De soorten overheids hulp: noodhulp (voedselhulp)/financiële hulp/technische hulp, bilateraal/multilateraal, gebonden/ongebonden.*
 - *De voor- en nadelen van bilaterale/multilaterale hulp: schaal, coördinatie, onafhankelijkheid.*
 - *De voor- en nadelen van gebonden/ongebonden hulp: "gedwongen winkelnering", werkgelegenheid, afhankelijkheid.*
 - *De hulp gericht op concentratielanden: voor- en nadelen.*
 - *De programmahulp: het bereiken van specifieke doelgroepen (allerarmsten, vrouwen) en/of het nastreven van specifieke doelen (milieubehoud, mensenrechten), voor- en nadelen.*
 - *De omvang en samenstelling van de Nederlandse hulp.*
- Opmerking: het gaat bij dit onderdeel niet zo zeer om parate kennis, maar om de 'vertaling' van verstrekte gegevens naar het gevoerde ontwikkelingsbeleid.*

eindterm 75

- *Het investeren in een of meer perspectief biedende sectoren waardoor inkomen en vraag gegeneerd worden hetgeen moet leiden tot investeringen in voorafgaande en volgende sectoren van de bedrijfskolom.*
- *De invoersubstitutie: het doorbreken van de afhankelijkheid van de industrielanden door in eigen land te industrialiseren op basis van invoersubstitutie en tariefbescherming.*
- *Het doorbreken van de marktbelemmeringen in de industrielanden zodat de uitvoer van ontwikkelingslanden zich kan ontwikkelen en daardoor ook de binnenlandse economie.*

eindterm 76

- *Het bevorderen van de industrialisatie: investeren in relatief arbeidsintensieve sectoren, uitvoerbevordering, stabilisatie van grondstofprijzen.*
- *Het bevorderen van de landbouwproductie: vergroten en verbeteren van de productie op het platteland (groene revolutie) door het verbeteren van de gewassen en het gebruiken van kunstmest en irrigatie.*
- *Het afbreken van handelsbelemmeringen: verminderen van de protectie (trade not aid) zodat de ontwikkelingslanden hun eigen mogelijkheden kunnen benutten.*
- *De structurele aanpassingsprogramma's: liberalisering van de economie, bezuinigen op overheidsuitgaven, devalueren van de (overgewaardeerde) valuta, bevorderen van de uitvoer.*
- *De directe armoedebestrijding: projectmatige benadering waarbij de effecten gericht zijn op de bevrediging van basisbehoeften en herverdeling van inkomen met behoud van economische groei.*

Domein P: Sociale zekerheid

eindterm 77

- *Het doel van de sociale wetgeving in verband met de gewenste inkomensverdeling en bestaanszekerheid.*
- *De verzorgingsstaat: verzoening markteconomie met sociale doelstellingen (bestaanszekerheid, demping conjunctuurcyclus) en eigenbelang met solidariteit.*
- *De sociale zekerheid en de personele inkomensverdeling: het onderscheid tussen primair en secundair inkomen: de invloed van de sociale zekerheid op de inkomensverdeling (Lorenzkromme); inkomens(de)nivellering.*

eindterm 78

- *Het onderscheid tussen sociale verzekeringen en sociale voorzieningen: het verschil in financiering (sociale verzekeringen uit premies en sociale voorzieningen uit de algemene middelen).*
 - *Het onderscheid tussen volksverzekeringen en werknemersverzekeringen: het verschil in doelgroep en premieheffing; de werkgevers- en werknemerspremie bij de werknemersverzekeringen.*
 - *Het onderscheid tussen waarde vaste en welvaarts vaste uitkeringen.*
 - *De bestaande werknemersverzekeringen.*
 - *De bestaande volksverzekeringen.*
 - *Sociale voorzieningen: Algemene Bijstandswet (ABW).*
- Opmerking: van de verzekeringen/voorzieningen: doelgroep, verzekering tegen kosten of inkomensderving, uitkering in de vorm van een bedrag of een percentage (geen bedragen/percentages).*
- Opmerking: de uitvoering van de sociale wetten (de instanties die de sociale zekerheid uitvoeren) wordt niet gevraagd.*

eindterm 79

- *Motieven om een deel van de zorg wel/niet collectief te regelen: efficiency, eigen verantwoordelijkheid, verlagen collectieve lasten, zekerheid, solidariteit, lastenverdeling, betaalbaarheid voor de burger.*
- *De particuliere ziektekostenverzekeringen en de ziekenfondsen.*
- *De pensioenvoorzieningen: AOW als basisvoorziening, pensioenen als aanvulling.*
- *(Het principe van het) kapitaaldekkingstelsel en het omslagstelsel.*
- *Flexibele pensionering: motieven en mogelijkheden.*

eindterm 80

- *Het afwentelen van hogere sociale premies: hogere loonkosten.*
- *Het (legaal) ontwijken van belasting- en premiebetaling: aanpassing bestedingspatroon, afname participatie in betaalde arbeid, looneisen, prijsstijgingen, belastingvlucht.*
- *Het (illegaal) ontduiken van belasting- en premiebetaling: zwart (laten) werken, werken met een uitkering, verzwijgen van omzet.*
- *Het ten onrechte gebruiken (misbruiken) van sociale verzekeringen door werkgevers en werknemers.*
- *Het verband tussen de hoogte van de uitkering en de hoogte van de belasting- en premiedruk en de mate van oneigenlijk gebruik.*
- *Het verband tussen de soort uitkering en de mogelijkheid van oneigenlijk gebruik.*

eindterm 81

- *Fraudebestrijding door strengere controle, eenvoudiger regels, hogere boetes.*
- *Aanscherpen regelgeving: verruiming begrip passende arbeid, verplicht stellen van scholing, uitkering afhankelijk stellen van arbeidsverleden, herkeuring/strengere keuringseisen.*
- *Inbouwen van prikkels: verlies van vakantiedagen, privatisering van de uitvoering, inbouwen eigen risico en premiedifferentiatie, verlaging van de uitkering, verkorting van de uitkeringsperiode.*

eindterm 82

- *De relatie tussen de kosten van de sociale zekerheid, de arbeidskosten per product, het winst- en prijspeil, de (internationale) concurrentiepositie en de vraag naar arbeid.*
- *De hoogte van de arbeidskosten en de substitutie tussen kapitaal en arbeid: structuurwerkloosheid.*
- *De beperking van het aanbod van arbeid in verband met het financiële verschil tussen werken en niet werken: te klein verschil tussen nettoloon en netto-uitkering.*
- *De ontwikkeling in de relatie inactieven/actieven.*

eindterm 83

- *Subsidies voor het in dienst nemen van langdurig werklozen.*
- *Individuele begeleiding bij scholing en het opdoen van werkervaring vanuit arbeidsbureau en sociale diensten.*
- *Uitbreiden van de mogelijkheden van kinderopvang.*
- *Privatisering van de sociale zekerheid.*
- *Flexibele pensionering.*
- *De gevolgen van een verandering van het deelnemingspercentage (participatiegraad) voor de omvang van de uitgaven van de collectieve sector en de financiering ervan, de hoogte van sociale premies/belastingen en de arbeidskosten: het begrip draagvlak.*

Domein Q: Europese integratie

eindterm 84

- De ECU: functie (rekeneenheid), samenstelling (EU-valuta's) en waardebepaling (gewogen gemiddelde).
- De Economische en Monetaire Unie (EMU): (streven naar) volledig vrij verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal in de gehele Europese Unie (EU) met één munt (euro) en één centrale bank.
- De voordelen van één munt: geen koersrisico, geen transactiekosten/omwisselingskosten.
- De beperking van de nationale beleidsmogelijkheden door regels en wetgeving op supranationaal niveau (EU).

eindterm 85

- De Europese Raad: politieke besluitvorming op hoofdlijnen.
- De Raad van Ministers: besluitvorming met betrekking tot het beleid van de EU.
- De Europese Commissie: voorbereiding en uitvoering van de besluiten van de EU (dagelijks bestuur).
- Het Europees Parlement: controle en mede bepalen van de besluitvorming door de Raad van Ministers en de Europese Commissie.
- Het Europese Hof van Justitie: toetsing (van de naleving) van de Europese wetgeving.

eindterm 86

- De inkomsten: douanetarieven, landbouwheffingen, gedeelte van de BTW-opbrengst van de lidstaten, contributie van lidstaten als percentage van het BNP.
- De uitgaven: landbouwbeleid, sociaal beleid en structuurbeleid, onderzoek en ontwikkeling, ontwikkelingssamenwerking, huishoudelijke uitgaven.
Opmerking: het gaat bij deze eindterm niet zo zeer om parate kennis maar om het vermogen gegevens te interpreteren en toe te passen.

eindterm 87

- Het sociaal-economisch beleid (gemeenschappelijk landbouwbeleid):
- De doelstellingen van het landbouwbeleid: gemeenschappelijke landbouwm Markt, vergroten productiviteit, redelijk inkomen voor de landbouwers, stabilisatie van prijzen, veilig stellen van de voedselvoorziening, redelijke consumentenprijzen.
- De instrumenten voor het landbouwbeleid: inkomenssubsidies, interventieprijzen, (import)heffingen, exportsubsidies en quoteringen.
- De gevolgen van het landbouwbeleid: tekorten/overschotten, positie van ontwikkelingslanden op de wereldmarkt en op de Europese markt, protectie door niet-EU-landen.
Opmerking: het ontstaan van overschotten/tekorten en de daarmee samenhangende aspecten ook grafisch en algebraïsch uitgaande van volledige mededinging.
- Het monetaire beleid:
- De werking van het wisselkoerssysteem binnen het EMS: spilkoers, bandbreedte, appreciatie en depreciatie binnen de bandbreedte, bovenste en onderste interventiekoers, interventie op de valutamarkten door de centrale banken bij (dreigende) overschrijding van de bandbreedte.
- De rol van de (geldmarkt)rente bij het stabiliseren van de wisselkoers bij vrij internationaal kapitaalverkeer.
- De moeilijke houdbaarheid van dit systeem bij speculatie(golven) indien valuta's 'door de markt' over- of ondergewaardeerd worden geacht.
- De- en revaluatie van valuta's: gevolgen voor de betalingsbalans, prijzen, afzet/productie, inkomen en werkgelegenheid.
- Het mededingingsbeleid:
- De argumenten voor het in stand houden van voldoende concurrentie: stimuleren innovatie, scherpe prijzen.
- De wijze waarop de concurrentie wordt bevorderd: tegengaan van ongewenste bedrijfsconcentraties, gelijktrekken van voorschriften en normen ten aanzien van techniek, milieu en gezondheid, harmonisatie van belastingen (BTW).

- De versterking van de positie van de EU in de internationale handelsbetrekkingen ten opzichte van andere handelsblokken: uitbreiding en verdieping van de Europese Unie.
- Het sociale beleid:
- Onderdelen van het sociale beleid: medezeggenschap werknemers, vrij verkeer van personen, erkenning van diploma's, gelijke behandeling mannen en vrouwen, ontwikkeling van achterstandsgebieden, stimuleren scholing en innovatie.
- Het multinationale karakter van het bedrijfsleven versus het nationale karakter van de vakbonden en de sociale wetgeving.
- Het ontwikkelingsbeleid:
 - Onderdelen van het EU-ontwikkelingsbeleid: algemene handelspreferenties voor alle ontwikkelingslanden, financiering en ondersteuning specifieke landen(groepen) en projecten.
 - De tegenstelling tussen het EU-landbouwbeleid en het EU-ontwikkelingsbeleid.
Opmerking: met betrekking tot het feitelijke gevoerde beleid van de EU gaat het bij deze eindterm niet zo zeer om parate kennis maar om het vermogen gegevens te interpreteren en toe te passen.

eindterm 88

- De positie van Nederland in de interne markt: handelsverkeer tussen Nederland en de andere lidstaten van de Europese Unie: ontwikkelingen en perspectieven.
- De in het kader van de EMU opgestelde convergentiecriteria: prijsstabiliteit, financieringstekort en staatsschuldquote, wisselkoersen en rente.

Wijzigingen voorbehouden

havovwo.nl stelt zich niet aansprakelijk voor eventuele onjuistheden